

Παρατηρήσεις για τον Johannes Agnoli και την ιστορία της φιλοσοφίας

Θανάσης Γκιούρας*

Ενώ ο Johannes Agnoli (1925-2003) είναι γνωστός στους ενδιαφερόμενους θεράποντες της πολιτικής θεωρίας και της πολιτικής επιστήμης, κυρίως για το κλασικό σύγγραμμά του *Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας*,² σαφώς λιγότερο γνωστή – ιδιαίτερα σε κύκλους εκτός Γερμανίας – είναι η επίδοσή του στο πεδίο της ιστορίας της θεωρίας. Ωστόσο, σύμφωνα με τις βιογραφικές μαρτυρίες που διαθέτουμε, η ιστορία της θεωρίας – με την ευρύτερη έννοια, συμπεριλαμβάνοντας και τον φιλοσοφικό λόγο – τον συνόδευε ήδη πριν ξεκινήσει την πανεπιστημιακή σταδιοδρομία του. Έχοντας πολεμήσει στην πλευρά των δυνάμεων του Άξονα, ο αιχμάλωτος πολέμου Agnoli, θα αξιοποιήσει την περίοδο της αιχμαλωσίας του από τις βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις στην Αίγυπτο το 1945 μελετώντας, και διδάσκοντας, συν τοις άλλοις το κλασικό ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα σύγγραμμα ενός εκ των πρωτεργατών της λεγόμενης νοτιοδυτικής γερμανικής σχολής του νεοκαντιανισμού, του Wilhelm Windelband *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας*.³ Σύμφωνα με την κατοπινή σύζυγό του, ο Agnoli «δήλωσε διαθέσιμος στη διοίκηση του στρατοπέδου για το πεδίο “re-educational work – Φιλοσοφία”. Από τους Σκωτσέζους έλαβε το *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας* του Windelband, και με βάση αυτό το εγχειρίδιο έμαθε γερμανικά, μια και, δεδομένων των φιλοσοφικών γνώσεών του, ήταν εξοικειωμένος με το περιεχόμενο.

* Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

² Βλ. Johannes Agnoli, *Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας και παρεμφερή κείμενα* (1967-1998). Μετάφραση-Επίμετρο Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα 2013. Παραπέμπω στο επίμετρο αυτής της έκδοσης για περαιτέρω βιογραφικές πληροφορίες.

³ *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, Τύμπινγκεν 1892, πολλαπλές ανατυπώσεις. Βλ. και την ελληνική έκδοση Wilhelm Windelband/ Heinz Heimsoeth, *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας*. Μετάφραση Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, 3 τόμοι, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1982-1991.

Τα μαθήματά του τα ετοίμαζε γραπτώς, και είχε φυλάξει τα τετράδια».⁴ Η μελέτη αυτή θα εμπλουτίσει τις καταβολές του νεαρού Agnoli από την μαθητική περίοδο του στην φασιστική Ιταλία, ενώ σίγουρα δεν θα τον μετατρέψει σε 'νεοκαντιανό' – μισό αιώνα αργότερα, δεν θα παραλείψει να τονίσει σε μια σειρά διαλέξεων για την 'ανατρεπτική θεωρία', την εκτίμηση που συνέχισε να θρέφει για το πόνημα αυτό του Windelband.⁵

Η ενασχόληση αυτή θα ενταθεί, και θα αποκτήσει μεγαλύτερο βάθος, όταν ο Agnoli θα ολοκληρώσει τις σπουδές του στη Γερμανία, όπου επέλεξε να εγκατασταθεί μετά την αιχμαλωσία του. Ο τίτλος της διδακτορικής διατριβής του στο Πανεπιστήμιο του Τύμπινγκεν, υπό την επιτήρηση του Eduard Spranger, ήταν *Η φιλοσοφία του δικαίου του Giambattista Vico* (υποστήριξη 23.2.1956). Ακολούθως, μια εργασία που είχε συντάξει για τον καθηγητή Theodor Eschenburg αναφορικά με την πρόσληψη του Alexis de Tocqueville στη Γερμανία – και την οποία ο Eschenburg δημοσίευσε χωρίς αναφορά του συντάκτη ως Εισαγωγή στην επιμελημένη από τον ίδιο γερμανική έκδοση της *Δημοκρατίας στην Αμερική*, το 1959 – αποτέλεσε την αφορμή για τη στελέχωση μιας θέσης βοηθού στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας.⁶ Θα ακολουθήσει την αμέσως επόμενη δεκαετία (το 1962) η στελέχωση μιας θέσης βοηθού στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, όπου ο Agnoli θα ανέλθει την επαγγελματική κλίμακα μέχρι τη βαθμίδα του καθηγητή. Μπορεί σήμερα να διαπιστωθεί, ότι ο Agnoli περιλάμβανε ζητήματα ιστορίας της θεωρίας – ή, με άλλη διατύπωση: θεματοποιούσε ρητά την ιστορικότητα της θεωρίας που διδασκε – καθ' όλη τη διάρκεια της πανεπιστημιακής σταδιοδρομίας του. Θέματα των παραδόσεων του αποτελούσαν ζητήματα όπως Φιλελευθερισμός, φασισμός, δημοκρατία: Για τη συνέχεια του αστικού κράτους (1970-1971), Αστική διάνοηση και αυταρχικό κράτος, ο κύριος και ο δούλος στην εγελιανή Φαινομενολογία του πνεύματος, η συμβολή του Fichte στη διαλεκτική θεωρία της πολιτικής (1975), Μαρξισμός και κράτος (1978-79), Χειραφέτηση και κομματική οργάνωση, περιθωριακές ομάδες, υποτελής μάζα και εργατική τάξη – προβλήματα του αυτονομιστικού κινήματος, μεταφράσεις και ερμηνείες του Gramsci στη Δυτική Γερμανία (1982), Θεωρία του αριστερού κομμουνισμού (1986-1987), Η Γαλλική Επανάσταση. Τα ιδεολογικά μέτωπα (1989), Ο ιταλικός φασισμός. Αστική κοινωνία και φασιστικό κράτος

⁴ Barbara Görres-Agnoli, *Johannes Agnoli. Eine biografische Skizze*, Αμβούργο 2004, σ. 33. Από αυτό το σύγγραμμα προέρχονται και οι υπόλοιπες πληροφορίες αναφορικά με την ακαδημαϊκή σταδιοδρομία του Agnoli στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας.

⁵ Πρβλ. Johannes Agnoli, *Subversive Theorie. „Die Sache selbst“ und ihre Geschichte. Eine Berliner Vorlesung*. Επιμ. Christoph Hühne, Φράμπουργκ 1996, σ. 42. Βλ. παρακάτω στο παρόν σημείωμα για το σύγγραμμα αυτό.

⁶ Το κείμενο για τον Tocqueville περιλαμβάνεται στον τόμο Johannes Agnoli, *Politik und Geschichte. Schriften zur Theorie*. Φράμπουργκ 2001. Στον ίδιο τόμο περιλαμβάνεται μεταξύ άλλων και η μικρή μελέτη *Αλήθεια και ιστορία στον Giambattista Vico*.

(1990).⁷ Συνεχίζοντας μια παράδοση που είχε τις καταβολές της στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, και τους βασικούς περιεχομενικούς και κατηγοριακούς προσδιορισμούς της μέχρι και τον 17ο αιώνα, ο Agnoli συνδύαζε την καλλιέργεια μιας σύγχρονης ριζοσπαστικής πολιτικής επιστήμης (με επίκεντρο αυτό που ο ίδιος όριζε ως ‘τη μορφή ονόματι κράτος’)⁸ με αναλύσεις βάθους του κλασικού νεωτερικού λόγου στο πεδίο της θεωρίας και της φιλοσοφίας.

Όταν λοιπόν η Associazione Culturale Italo-Tedesca, η Ιταλο-Γερμανική Πολιτισμική Ένωση της Πέσα (στην Τοσκάνη) ζήτησε το 1994 από τον Agnoli – ο οποίος δεν είχε διακόψει τις σχέσεις του με την πατρίδα του, αλλά την επισκέπτονταν συχνά – να εκφωνήσει μια σειρά από διαλέξεις για την φιλοσοφική κατεύθυνση που είθισται να συνοψίζεται υπό τον όρο ‘γερμανικός ιδεαλισμός’, είχε επιλέξει τον κατάλληλο άνθρωπο. Ο Agnoli συνέταξε τις διαλέξεις στα ιταλικά, δίνοντάς τους τον τίτλο *Incontri sull’Idealismo Tedesco*, συναντήσεις για τον γερμανικό ιδεαλισμό. Το ιταλικό πρωτότυπο δεν κυκλοφόρησε στο εμπόριο.⁹ Προετοιμάζοντας τις συλλογές των γραπτών του μετά τη συνταξιοδότησή του, ο Agnoli συμπεριέλαβε την μεταφρασμένη στα γερμανικά σειρά των διαλέξεων στον τόμο *Πολιτική και ιστορία. Κείμενα για τη θεωρία (Politik und Geschichte. Schriften zur Theorie, Φράιμπουργκ 2001)*, με τίτλο *Διαλέξεις για τον γερμανικό ιδεαλισμό (Vorträge über den deutschen Idealismus)*. Στην προεισαγωγική παρατήρηση του εν λόγω τόμου, ο Agnoli λέει τα εξής γι’ αυτές τις διαλέξεις: «Την κοπιώδη, και γλωσσικά πολύ δύσκολη εργασία της μετάφρασης ανέλαβαν η Babette Margherita Agnoli (όλα μέχρι τον Schelling) και ο Uli Krug (Schelling και Επίλογος). Η δε μετάφραση του Uli Krug συμπληρώθηκε με εντελώς διασκεδαστικά σχόλια. Οι διαλέξεις πραγματοποιήθηκαν σε ένα κοινό που μου ήταν εντελώς άγνωστο. Οι οργανωτές με είχαν παρακαλέσει από πριν, να μην μιλήσω πολύ μαρξιστικά. Απάντησα: Η ιστορία της φιλοσοφίας είναι ιστορία της φιλοσοφίας, και δεν έχει ουδεμία σχέση με μαρξισμούς οποιουδήποτε είδους. Θα παρατηρήσει κανείς, πως εγώ ο ίδιος αποφεύγω την στανική διατύπωση, ότι πρόκειται για αστούς φιλοσόφους. Τι άλλο δηλαδή θα μπορούσαν να είναι ο Kant, ο Fichte, ο Hegel και ο Schelling παρά αστοί στοχαστές; Αφήνω σε ούτως ή άλλως εξυπνότερα μυαλά να συναγάγουν από την αξιακή μορφή το υπερβατολογικό υποκείμενο του Kant, τη σχέση υποκειμένου-αντικειμένου του Fichte και το “παγκόσμιο πνεύμα πάνω στο άλογο” του Hegel. Ας προ-

⁷ Οι τίτλοι είναι καταγεγραμμένοι στα κατάλοιπα του Agnoli που φυλάσσονται στο Διεθνές Ινστιτούτο Κοινωνικής Ιστορίας στο Άμστερνταμ.

⁸ Εκτός από τα κείμενα που περιέχονται στον τόμο για τον *Μετασχηματισμό της δημοκρατίας*, το ελληνικό αναγνωστικό κοινό μπορεί να εντυφώσει σ’ αυτή την πλευρά του έργου του Agnoli με τον τόμο που περιέχει κείμενα του ιδίου, *Κείμενα για το κράτος και την πολιτική*. Μετάφραση-Επιμέλεια Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα 2020.

⁹ Ευχαριστώ τον Niccolò Agnoli για την παραχώρηση ενός αντιτύπου.

στεθεί, πως εξετάζω σ' αυτούς τους στοχαστές κάτι που συνήθως παραβλέπεται – κείμενα, τα οποία ενίοτε θεωρούνται δευτερεύοντα. Από τον Kant, για παράδειγμα, όχι την Αιώνια ειρήνη (ένα σύγγραμμα, το οποίο προσφάτως επανήλθε στη μνήμη από τον Ekkehard Krippendorff με το κείμενό του Κριτική της εξωτερικής πολιτικής [Kritik der Außenpolitik, 2000]), αλλά την ελάχιστη προσεγμένη Διένεξη των σχολών, με την εξύμνηση της Γαλλικής Επανάστασης από τον Kant· το Δημόσιο δίκαιο του Fichte με τη θεωρία του μαρασμού του κράτους· την κριτική του Hegel στην κεφαλαιοκρατία. Το ασυνήθιστο κοινό αποτελούνταν από τρεις τάξεις τελειόφοιτων (στο ιταλικό ανθρωπιστικό γυμνάσιο, ονόματι Liceo Classico, η ιστορία της φιλοσοφίας ανήκει στα βασικά μαθήματα), από ενδιαφερόμενους, ενδεχομένως μορφωμένους ενήλικες – και από δύο νεαρές μοναχές (πράγμα που έχει ως συνέπεια την κατά τόπους απλοποιημένη ορολογία). Μετά τη διάλεξή μου για τον Fichte με την αναφορά στο ερώτημα, τι έκανε άραγε ο Θεός πριν τη Δημιουργία, οι μοναχές ήρθαν σ' εμένα και δήλωσαν – διόλου συνεσταλμένα – ότι ο Αυγουστίνος είχε όντως δίκιο: πως το πρόβλημα αυτό δεν είναι επιλύσιμο» (ό.π., σ. 10-11). Το 2001, σε μια κινηματογραφική συνέντευξη (το κείμενο της οποίας περιλαμβάνεται στη δημοσίευση *Das negative Potential. Gespräche mit Johannes Agnoli*, Φράμπουργκ 2002), ο Agnoli θα επισήμαινε μεταξύ άλλων τα εξής: «Το ζήτημα είναι, εάν στον Hegel, στον Fichte και στον Kant, δηλαδή στον γερμανικό ιδεαλισμό, υπάρχει ένα ανατρεπτικό στοιχείο. Εκφώνησα στην Ιταλία μια διάλεξη για τον γερμανικό ιδεαλισμό, δηλαδή για τον Kant, τον Fichte, τον Hegel, τον Schelling, με την οποία προσπάθησα να αναδείξω αυτά τα στοιχεία» (ό.π., σ. 65).

Όντως, η αναγνώστρια και ο αναγνώστης που θα επιδοθούν στην μελέτη (και όχι απλώς ανάγνωση) των διαλέξεων του Agnoli, θα διαπιστώσουν ότι το βασικό πλαίσιο της ανάλυσης είναι η τοποθέτηση του γερμανικού ιδεαλισμού στον συγκεκριμένο, συγκαιρινό ιστορικό ορίζοντά του, με βασική αναφορά την Γαλλική Επανάσταση, ως φορέα σημαντικών επιδράσεων στην κοινωνία, την πολιτική και τη διάνοηση, και ως αντικείμενο ανάλυσης και αποτίμησης (πράγμα που ισχύει ακόμη και για στάσεις απόρριψής της). «Ενώ κατά την πραγμάτευση του γερμανικού ιδεαλισμού κατά κανόνα η φιλοσοφία προχωρά από διάνοημα σε διάνοημα, από ιδέα σε ιδέα, από έννοια σε έννοια, από πρόσωπο σε πρόσωπο, σε έναν πλήρως αυτάρκη κόσμο, ο οποίος δεν συνδέεται με την πραγματικότητα και με τις πραγματικές δυσχέρειές της, η φιλοσοφική Γερμανία συνειδητοποιήθηκε η ίδια ως τμήμα μιας ιστορικής-επαναστατικής διαδικασίας και αναγνώρισε τον εαυτό της χωρίς κανένα ενδοιασμό στην Γαλλική Επανάσταση».

Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση του Agnoli βασίζεται σε εργασίες που είχαν αρχίσει ήδη πριν τη δεκαετία του 1960 να εξετάζουν τη σχέση – ως σχέση βάθους – μεταξύ της Γαλλικής Επανάστασης και της συγκαιρινής γερμανικής φιλοσοφίας, αφού με την καμπή που σηματοδοτούσε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος είχαν καταπέσει πλείστοι φενακισμοί αναφορικά με την, υποτίθεται *über alles* γερμανική 'κουλτούρα' (ένα ιστορικό μόρφωμα άκρως

προβληματικό ενόψει, τουλάχιστον, της πραγματικότητας των στρατοπέδων εξόντωσης που είχε αναγείρει το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς). Εμβληματικό εν προκειμένω, είναι το όνομα του Joachim Ritter, ο οποίος το 1957 θα δημοσιεύσει την θεμελιώδη εργασία του για τον Hegel και την Γαλλική Επανάσταση (*Hegel und die Französische Revolution*, Κολωνία / Όπλαντεν), ενώ την επόμενη δεκαετία θα ακολουθήσουν οι εργασίες του Manfred Riedel, Μελέτες για τη φιλοσοφία δικαίου του Hegel (*Studien zu Hegels Rechtsphilosophie*, Φραγκφούρτη/Μάιν 1969¹⁰) και Σύστημα και ιστορία. Μελέτες για τον ιστορικό τόπο της φιλοσοφίας του Hegel (*System und Geschichte. Studien zum historischen Standort von Hegels Philosophie*, Φραγκφούρτη/Μάιν 1973). Εξάλλου, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 ο Wilhelm Raymund Beyer θα επιδοθεί σε συστηματική έρευνα αναφορικά τόσο με την ιστορική πλαισίωση του εγγε-λιανού έργου, με τρόπο που παραμένει υποδειγματικός μέχρι σήμερα, όσο και με τις εκάστοτε δυνατές ερμηνευτικές προσεγγίσεις του καθεαυτού φιλο-σοφικού λόγου.¹¹ Βεβαίως, μελέτες όπως οι αναφερθείσες¹² είχαν διανοίξει το πεδίο έρευνας που συσχέτιζε τον γερμανικό ιδεαλισμό με την Γαλλική Επανάσταση επίσης για το ακαδημαϊκό κοινό που δεν είχε τύχει ή δεν ήθελε να εντυφλήσει σε μια αντίστοιχη γραμματολογία, η οποία ήδη πριν τα συγ-γράμματα τύπου Ritter και Riedel γνώριζε (έως και ως άρθρο πίστης) τον συσχετισμό μεταξύ της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας και της Γαλλικής Επανάστασης. Το 1948 ο György Lukács δημοσιεύει στη Ζυρίχη το σύγ-γραμμα *Ο νεαρός Hegel: Περί των σχέσεων διαλεκτικής και οικονομίας* (*Der junge Hegel: Über die Beziehungen von Dialektik und Ökonomie*), ερευνώντας για πρώτη φορά διεξοδικά τις πρώιμες φιλοσοφικές αναζητήσεις του Hegel στο πλαί-

¹⁰ Ο Agnoli είχε στη βιβλιοθήκη του (η οποία φυλάσσεται στο Ίδρυμα Rosa Luxemburg στο Βερολίνο) την ιταλική μετάφραση (από τον Enzo Tota) *Hegel fra tradizione e rivoluzione*, Ρώμη 1975. Επίσης στη βιβλιοθήκη του είχε το σύγγραμμα του Riedel *Θεωρία και πράξη στη σκέψη του Hegel* (*Theorie und Praxis im Denken Hegels*, Στουτγάρδη 1965).

¹¹ Εντελώς ενδεικτικά, πρβλ. τη συλλογή κειμένων του ιδίου *Denken und Bedenken. Hegel-Aufsätze. Zum 75. Geburtstag von Wilhelm Raimund Beyer*, επιμ. Manfred Buhr, Βερολίνο 1977.

¹² Χάριν ιστορικού πρωτοκόλλου, οφείλει να αναφερθεί εδώ η διδακτορική διατριβή του Κοσμά Ψυχοπαίδη στο Πανεπιστήμιο της Φραγκφούρτης επί του Μάιν το 1972, με τίτλο *Αυθορμησία και νόμος. Για την μέθοδο της καντιανής κοινωνικής φιλοσοφίας* (*Spontaneität und Gesetz. Zur Methode der Kantschen Sozialphilosophie*). Η ερμηνεία αυτή θα κορυφωθεί μια δωδεκαετία αργότερα στο κείμενο της υφηγεσίας του ιδίου *Ιστορία και μέθοδος. Τύποι θεμελίωσης και κριτήρια ερμηνείας της κοινωνικής θεωρίας: Kant, Hegel, Marx και Weber* (*Geschichte und Methode. Begründungstypen und Interpretationskriterien der Gesellschaftstheorie: Kant, Hegel, Marx und Weber*. Φραγκφούρτη/Νέα Υόρκη). Ας σημειωθεί τέλος, ότι ο Ψυχοπαίδης ήταν μάλλον ο πρώτος στην Ελλάδα που υπογράμμιζε τη σημασία της καντιανής Διένεξης των σχολών για την πολιτική θεωρία, αναλύοντας το εν λόγω σύγγραμμα στα μαθήματά του.

σιο των οικονομικών και κοινωνικών αντιλήψεων της εποχής του. Ακολούθως, τρία χρόνια πριν το αναφερθέν αρχικό σύγγραμμα του Ritter, ο ίδιος Lukács θα δημοσιεύσει το ογκώδες έργο *Η καταστροφή του Λόγου* (*Die Zerstörung der Vernunft*), η συγγραφή του οποίου είχε ξεκινήσει δύο δεκαετίες νωρίτερα, και είχε συνοδεύσει τον Lukács κατά τη διαμονή του στη Μόσχα, στη διάρκεια του πολέμου. Βεβαίως, ο Lukács εστίαζε με την ρητά μάχιμη έρευνά του στις αιτίες ανάδυσης του ανορθολογισμού και του φασισμού, λαμβάνοντας εν πολλοίς ως αφετηρία το έργο του (όψιμου) Schelling. Ωστόσο, το στοιχείο του συνδυασμού πολιτικών δεδομένων και θεωρητικών αντιλήψεων ήταν και εδώ ρητό, όπως στην μελέτη για τον Hegel.¹³ Ιδιαίτερα δε για τον Hegel ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορούσε να εντυφίσει στην μελέτη του Ernst Bloch *Υποκείμενο-αντικείμενο. Σχόλια στον Hegel* (*Subjekt-Objekt. Erläuterungen zu Hegel*), το οποίο είχε συνταχτεί την περίοδο 1945-47 στις ΗΠΑ, επιτυγχάνοντας μια έκδοση στα ισπανικά στο Μεξικό το 1949, και μια πρώτη δημοσίευση στο γερμανικό πρωτότυπο το 1951 στην Γερμανική Λαϊκή Δημοκρατία.¹⁴

Σε κάθε περίπτωση, ο συσχετισμός μεταξύ Γαλλικής Επανάστασης και φιλοσοφικού στοχασμού προσέφερε ένα πλαίσιο ανάλυσης, οι καρποί του οποίου δεν μπορούσαν, και δεν επρόκειτο να εξαντληθούν με την κατανυκτική και συν τω χρόνω αποβλακωτική αναφορά στη 'βάση' και στο 'εποικοδομήμα', όπως και με την υπόρρητα καταγγελτική διαπίστωση περί της αστικής ταυτότητας των εν λόγω φιλοσόφων – «Τι άλλο δηλαδή θα μπορούσαν να είναι ο Kant, ο Fichte, ο Hegel και ο Schelling παρά αστοί στοχαστές;» Ενάντια σ' αυτές τις στρεβλές ερμηνείες στρέφεται η λιτή διαβεβαίωση του Agnoli προς τους Ιταλούς οργανωτές, ότι δεν θα τους αντιμετωπίσει 'μαρξιστικά'. Το ζήτημα του συσχετισμού επανάστασης και φιλοσοφίας οδηγεί πολύ περισσότερο σε δομές βαθύτερες, που αφορούν αυτήν καθεαυτήν τη γνωστική και πρακτική πραγμάτευση του ανθρώπινου κόσμου. Στον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης της *Επιστήμης της Λογικής* το 1812, ο G. W. F. Hegel θα τόνιζε χωρίς να αφήνει ίχνη αμφιβολίας τα εξής: «Η πλήρης μεταβολή από την οποία διήλθε ο φιλοσοφικός τρόπος σκέψης σ' εμάς εδώ και περίπου εικοσιπέντε χρόνια,¹⁵ η ανώτερη σκοπιά την οποία επέτυχε η αυτοσυνείδηση του πνεύματος για τον εαυτό της σ' αυτή τη χρονική περίοδο,

¹³ Και τα δύο συγγράμματα του Lukács υπάρχουν στη βιβλιοθήκη του Agnoli.

¹⁴ Αυτή την έκδοση είχε ο Agnoli στη βιβλιοθήκη του, αλλά δεν αποκλείεται να γνώριζε την αναθεωρημένη έκδοση – στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας – το 1962. Και πάλι, για λόγους ιστορικού πρωτοκόλλου (και όχι μόνο γι' αυτούς), θα πρέπει να σημειωθεί η δημοσίευση του συγγράμματος *Reason and revolution. Hegel and the rise of social theory* από τον Herbert Marcuse το 1941 στη Νέα Υόρκη.

¹⁵ Η κατά προσέγγιση αυτή χρονική αναφορά του Hegel (etwa fünf und zwanzig Jahren) καλύπτει τόσο την δεύτερη έκδοση της *Κριτικής του καθαρού Λόγου* (1788), όσο και το ξέσπασμα της Γαλλικής Επανάστασης (1789).

έχει ασκήσει μέχρι τούδε μικρή επιρροή στη διάρθρωση [Gestalt] της Λογικής. Αυτό που πριν από αυτή την περίοδο ονομαζόταν μεταφυσική, έχει τρόπον τινά ξεριζωθεί συθέμελα, και έχει εξαφανιστεί από τους στοίχους των επιστημών. Πού μπορούν, πού επιτρέπεται ακόμη να ακουστούν φωνές της πάλαι ποτέ οντολογίας, της ορθολογικής ψυχολογίας, της κοσμολογίας ή μάλιστα και της πρώην φυσικής θεολογίας; Πού μπορούν να βρουν εισέτι ένα ενδιαφέρον έρευνες όπως, για παράδειγμα, περί της αυλότητας της ψυχής, περί των μηχανικών και των τελικών αιτιών; Επίσης οι όποιες αποδείξεις περί της ύπαρξης του Θεού γίνονται μόνο ιστορικές, ή διατυπώνονται μόνο για σκοπούς ηθοπλασίας και ψυχαγωγίας. Είναι γεγονός ότι έχει χαθεί το ενδιαφέρον εν μέρει για το περιεχόμενο, εν μέρει για την μορφή της παλαιάς μεταφυσικής, εν μέρει δε και για τα δύο». ¹⁶ Εάν μετά από αυτές τις εναρκτήριες δηλώσεις ο αναγνώστης προσδοκούσε, ορθώς, μια νέα διάρθρωση και ανάπτυξη της Λογικής, η οποία θα εφαρμόζε κριτικά τις καταγεγραμμένες μεταβολές, τούτο θα ίσχυε πολύ περισσότερο στο έτερο εγχειρίδιο του Hegel, τις *Βασικές Γραμμές της Φιλοσοφίας του Δικαίου ή Φυσικό Δίκαιο και Πολιτική Επιστήμη σε μορφή σχεδίου*, δημοσιευμένο στα τέλη του 1820 στο Βερολίνο. Δεν έχει νόημα εδώ κάποια περαιτέρω εντύπωση στα πολυποίκιλα περιεχόμενα αυτών των δημοσιεύσεων, πολύ περισσότερο καθώς ο ίδιος ο Agnoli χαρτογραφεί με άκρως συνοπτικό και περιεκτικό τρόπο την εν λόγω δυναμική. Σε κάθε περίπτωση, δεν νοείται ερμηνεία και κατανόηση του εγγεγραμμένου έργου χωρίς τη συμπερίληψη της επίπτωσης και της αποτίμησης της Γαλλικής Επανάστασης, σε όλο το πρώτο μεγάλο στάδιό της, από τις ημέρες του 1789 μέχρι την πτώση του Ναπολέοντα Βοναπάρτη.

Με την προσέγγιση αυτήν, ο Agnoli εντάσσεται σε μια συστοιχία 'παράδοσεων', καθώς η βασική ερμηνεία του 'γερμανικού ιδεαλισμού' στο πλαίσιο της Γαλλικής Επανάστασης, συνδυάζεται με την έτερη παράδοση, η οποία ανήκει επίσης ρητά στην εν λόγω φιλοσοφική κατεύθυνση, της διάδοσης του φιλοσοφικού λόγου μέσα από τη γλώσσα του εκάστοτε λαού. Με τις διαλέξεις του ο Agnoli δεν μεταφέρει απλώς κάποια λογιοσύνη από έναν πολιτισμικό κύκλο σε έναν άλλο, αλλά αναδιατυπώνει θεμελιώδη ερωτήματα της κριτικής πρόσληψης μέσα από τις πάντα προκλητικές και συχνά προβληματικές μεταφραστικές αναδιατυπώσεις τους σε γλώσσα άλλη από εκείνη του εκάστοτε πρωτοτύπου. Η τελευταία αυτή κατάσταση δίνει στον Agnoli την ευκαιρία για ορισμένα μεταφραστικά σχόλια αναφορικά με την ιταλική απόδοση ορισμένων γερμανικών πρωτοτύπων. Και ενώ η *Eule* του Hegel είναι βεβαίως *civetta*, γλαύκα, και όχι *pipistrello*, νυχτερίδα, όπως έχει αποδοθεί σε μια μετάφραση της Φιλοσοφίας του δικαίου, πολύ σημαντικότερη είναι η έμφαση του Agnoli στην απόδοση της *bürgerliche Gesellschaft* ως αστικής κοινωνίας, και όχι ως κοινωνίας των ιδιωτών ή των πολιτών. Οι τελευταίες αυτές

¹⁶ G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik. Erster Band, Die objektive Logik. Gesammelte Werke*, τόμ. 11, Αμβούργο 1978, σ. 5.

αποδόσεις, προερχόμενες από την (βραχεία) ευφορία των καθεστωτικών ανατροπών του ανατολικοευρωπαϊκού συνασπισμού στα τέλη του 20ού αιώνα, και υποβοηθούμενες από την αυταρέσκεια και τις αυταπάτες πλειστών αναλυτών, ειδικών και πανεπιστημιακών (εν προκειμένω, όχι μόνο στην Ιταλία, αλλά σαφώς και στην Ελλάδα), προβλήθηκαν άκοπα σε άλλες περιόδους της ίδιας έννοιας, συμβάλλοντας περισσότερο σε συσκότιση παρά σε ανάδειξη περιεχομένων. Τα σχόλια του Agnoli εν προκειμένω είναι σαφώς κάτι πολύ πιο περιεκτικό από ‘απλές’ ειρωνικές επισημάνσεις. Δεν επιμένω περισσότερο στο σημείο αυτό, καθώς το έχω επισημάνει σε έτερη δημοσίευση, και πάλι κειμένων του Agnoli.¹⁷

Όσο για την πρώτη αναφερθείσα ατραπό, ο Agnoli δεν παραλείπει, στην ανάλυση της καντιανής φιλοσοφίας, να θέσει στο προσκήνιο το θεμελιώδες ζήτημα του ‘πρωτείου του πρακτικού Λόγου’, το οποίο απασχολεί τη φιλοσοφική διάνοηση από την καμπή του 20ού αιώνα: «Το πρωτείο του πρακτικού Λόγου συνίσταται συνεπώς στο ότι, σε αντίθεση με τον θεωρησιακό, ο Λόγος που προσανατολίζεται ηθικά είναι σε θέση να γνωρίσει τις καθολικές αρχές της ανθρώπινης συμπεριφοράς μέσα από μια συνθετική κρίση *a priori*. Σ’ αυτό έγκειται το πρωτείο του πρακτικού Λόγου, ότι έχει τη δυνατότητα να εξαφανίσει τη διαφορά, το χάσμα μεταξύ φαινομένου και νοουμένου, και με τον τρόπο αυτόν να υπερβεί τα όρια που έχουν τεθεί στον καθαρό Λόγο. Ο πρακτικός Λόγος μπορεί συνεπώς να γνωρίσει αυτό, το οποίο για τον καθαρό Λόγο είναι μόνο διανοητό, αλλά μη δυνάμενο να γνωστεί ... Πρόκειται πάντα για τον ίδιο Λόγο, ο οποίος όμως εξετάζεται “με την πρακτική έννοια”. Με αυτή την έννοια “Ο καθαρός Λόγος είναι μόνος του και αφ’ εαυτού πρακτικός και δίνει (στον άνθρωπο) έναν γενικό νόμο που ονομάζουμε ηθικό νόμο”». Η έμφαση αυτή, της πρωτοκαθεδρίας της πρακτικής επίσης και στο «θεωρησιακό» πεδίο, έχει τις απαρχές της για τον Agnoli συν τοις άλλοις στην εμβληματική προσωπικότητα του Giambattista Vico (ο οποίος πεθαίνει, αφανής, το 1744 στη Νάπολη). Μέσα από την ατραπό αυτήν πλαισιώνεται τόσο η κριτική αντίληψη και ανάλυση της πολιτικής, όχι μόνο για τον Kant, την ηθική του οποίου ο Agnoli, σε πείσμα μιας μακράς παράδοσης, χαρακτηρίζει όχι ως ‘πρωσική’ αλλά ως ‘ιακωβίνικη’, συνεπώς ρητά επαναστατική, αλλά αποκτά και νέες διαστάσεις το ζήτημα της υπερβατολογίας και του στρατηγικού εντοπισμού της (κατά πρώτον, και κατά βάση, στον Kant). Ο Agnoli τονίζει με ιδιαίτερα διδακτικό τρόπο, ότι το υπερβατολογικό στοιχείο στην κριτική φιλοσοφία του Kant αποτελεί ουσιαστικά ένα αναστοχαστικό βήμα πριν την εκτύλιξη της γνωστικής διαδικασίας, ακριβώς αναφορικά με τους τρόπους και τα μέσα αυτής καθεαυτήν της γνώσης και της εξήγησης/νοηματοδότησης της εμπειρίας: «Αποστασιοποιούμενος από την καθημερινή ομιλία, για την οποία το υπερβατολογικό και το υπερβατικό χρησιμοποιούνται αδιαφοροποίητα, ο Kant εννοεί με το υπερβατολογικό μια θέση στη διαδικασία της γνώσης, η οποία είναι *a priori*,

¹⁷ Βλ. υποσημείωση 7.

δηλαδή βρίσκεται πολύ απλά προ της προσλαμβανόμενης εμπειρίας, και όχι τάχα “πέραν” της άμεσης πραγματικότητας». ¹⁸ Όταν αυτή η ερμηνευτική προσέγγιση συνδυαστεί (όπως όντως συνδυάζεται στον Kant) με την προαναφερθείσα περί της πρωτοκαθεδρίας του πρακτικού Λόγου, τότε διανοίγεται ένα πεδίο πρακτικής δραστηριοποίησης, το οποίο για τον Kant δομείται μέσα από τους κανόνες της ελευθερίας, μέχρι του υψηλού σημείου που καταλαμβάνει το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα (δηλαδή ένα πολίτευμα γενικών αρχών ελευθερίας). Από εδώ χαράζονται διάφορες πορείες για τον προσδιορισμό τόσο του ‘υποκειμένου’ που θα επιτελέσει αυτό το έργο της ελευθερίας (ένα ερώτημα, όπως γνωρίζει πολύ καλά ο ίδιος ο Agnoli, το οποίο δεν έχει πάψει να απασχολεί τη διανόηση ακόμη και μετά την καμπή του 21ου αιώνα), όσο και για το περιεχόμενο αυτής της ελευθερίας. Ο αναγνώστης και η αναγνώστρια θα βρουν συνοπτικούς και περιεκτικούς χάρτες πορείας γι’ αυτά τα ζητήματα στις διαλέξεις του Agnoli, οι οποίες ενδέχεται να φανούν ενδιαφέρουσες (αν όχι προκλητικές) επίσης στους ειδήμονες.

Μεταξύ άλλων, τίθεται επί τάπητος, χωρίς βέβαια να εξαντλείται, το ζήτημα της πολιτικής τοποθέτησης του Hegel, κυρίως με αναφορά στις αναπτύξεις του εγχειριδίου της Φιλοσοφίας του δικαίου. Αξιοποιώντας τις μέχρι τότε δημοσιεύσεις των φοιτητικών σημειώσεων από διάφορες πανεπιστημιακές παραδόσεις του Hegel στο αντικείμενο αυτό, ο Agnoli αναφέρει ότι ο Hegel «προσαρμόστηκε δια της λογοκρισίας», σαφώς μετά τα διατάγματα του Κάρλσμπαντ το 1819, με τα οποία ξεκινούν οι ‘διώξεις των δημαγωγών’ στην μετεπαναστατική και μεταναπολεόντεια Γερμανία. Η ερμηνεία αυτή, η οποία παραμένει αμφιλεγόμενη στην εγελιανή γραμματολογία, δεν αποτρέπει ωστόσο την βαθύτερη ανακατασκευή βασικών διατυπώσεων της εγελιανής φιλοσοφίας, στην προοπτική της ιστορικής δυναμικής τους, όπως η περιβόητη σχέση κυρίου και δούλου στη Φαινομενολογία του πνεύματος, αλλά και το φαινόμενο του όχλου στην αστική κοινωνία, με τρόπο ο οποίος επιτρέπει στον Agnoli να συμπεράνει: «Η διαλεκτική του Hegel μετατρέπεται ευθέως σε πολιτικό αγώνα...». Οι συνοπτικές αναπτύξεις του Agnoli για την εγελιανή φιλοσοφία δεν έχουν χάσει διόλου τον γόνιμο χαρακτήρα τους, ακόμη και αν ληφθεί υπόψη το αναπτυγμένο επίπεδο της έρευνας κάποιες δεκαετίες μετά τις εν λόγω διαλέξεις.

Η χαρτογράφηση αυτή συνεχίζεται μέχρι την μεγάλη τροπή που σηματοδοτεί η φιλοσοφία του όψιμου Schelling, ο οποίος θα κοπιάσει ιδιαίτερα για

¹⁸ Η σύγχυση που μπορεί να προκληθεί από την παράβλεψη της διαφοράς μεταξύ υπερβατικού και υπερβατολογικού οδηγεί ενίοτε σε λεκτικές κατασκευές χωρίς κάποιο αντίκρισμα στην πραγματικότητα. Για παράδειγμα, στην ελληνική μετάφραση των Φιλοσοφικών τετραδίων του Λένιν (Απαντα, τόμ. 29, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989), γίνεται λόγος (σ. 134, 108) για «υπερβατικό ιδεαλισμό», αποδίδοντας έτσι την σαφή ακόμη και στα ρωσικά διατύπωση ‘υπερβατολογικός ιδεαλισμός’ (Трансцендентальный идеализм). Το αν μπορεί εν γένει να υπάρξει ‘υπερβατικός ιδεαλισμός’ μπορεί να αποτελέσει πρόβλημα για ανθρώπους με πλείριο ελεύθερο χρόνο.

να αποκαταστήσει την έννοια του Θεού στη φιλοσοφία, χρησιμοποιώντας συν τοις άλλοις την εννοιολογική σκευή του ιδεαλισμού – μια ιδιαίτερα κριτική εκδοχή του οποίου είχε ενσαρκώσει ο ίδιος στη νεότητά του. Ο Agnoli σπεύδει εν προκειμένω να αποστασιοποιηθεί κριτικά από την ερμηνεία του Schelling, η οποία έχει διατυπωθεί από τον Engels και θα συνεχιστεί από τον Lukács, περί ενός νεαρού κριτικού και ενός ώριμου αντιδραστικού Schelling, εντοπίζοντας τα στοιχεία της ρομαντικής και μυστικιστικής αντίληψης, που αναπτύσσονται στο έργο του ‘τελευταίου’ Γερμανού ιδεαλιστή – «Παρόλο που αποτελεί ο ίδιος τμήμα του γερμανικού ιδεαλισμού, ο Schelling παραπέμπει όλο και περισσότερο στην υπερβατική – και όχι πλέον υπερβατολογική – ενότητα μεταξύ του ΕΓΩ και του Θείου, μια ενότητα η οποία στην πραγματικότητα διαφεύγει της αμεσότητας της διάνοιας, όπως και των διαμεσολαβήσεων του Λόγου».

Ο Agnoli συνέχισε την μελέτη της εκδήλωσης και διαμόρφωσης του θεωρητικού λόγου μέχρι το τέλος της πανεπιστημιακής σταδιοδρομίας του. Το 1989, ενόψει της συνταξιοδότησής του, εκφώνησε μια σειρά από διαλέξεις στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου με τίτλο *Ανατρεπτική θεωρία (Subversive Theorie)*. Οι διαλέξεις επρόκειτο να απομαγνητοφωνηθούν και να διέλθουν από επιμέλεια από τον Christoph Hühne, ο οποίος και τις δημοσίευσε το 1996, με έγκριση του Agnoli, και με τον υπότιτλο «*Το ίδιο το πράγμα*» και η ιστορία του (*“Die Sache selbst” und ihre Geschichte*).¹⁹ Με τις διαλέξεις αυτές ο Agnoli προσφέρει τη δική του ‘γενεαλογία’ της ανατροπής, η οποία – αναπτυσσόμενη αναμφίβολα στο ευρύτερο πλαίσιο της διαλεκτικής παράδοσης των συγκεκριμένων αρνήσεων ως κινητήριων δυνάμεων της ιστορίας – εντοπίζεται ήδη σε αρχαίους χρόνους (δηλαδή στις αντίστοιχες πηγές), και εκδιπλώνεται μέχρι τα πρόθυρα της νεωτερικότητας – «Κάθε ανατροπή παραπέμπει σε μια μονοσήμαντη αρχή, στην αρχή της αντίστασης».²⁰ Γι’ αυτό και οι αρχικοί χαρακτήρες αυτής της αναδρομής είναι η βιβλική Εύα και ο τραγικός Προμηθέας – η μεν δεν υπακούει στη θεία εντολή περί του ‘[οὔ] ξύλο[υ] τοῦ εἰδέναι γνωστὸν καλοῦ καὶ πονηροῦ’, ενώ ο δε κλέβει από τον Δία μια θεμελιώδη πηγή δύναμης, δωρίζοντάς την στους ανθρώπους, μαζί με τη γνώση των τεχνών. Ακολουθεί μια πυκνή ανακατασκευή της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής γραμματείας από τη σκοπιά του εκάστοτε ανατρεπτικού φιλοσοφικού λόγου (ή της ανατρεπτικής πρακτικής, όπως ο θεσμός των δημάτων στη Ρώμη). Η ανάπτυξη αποκτά ακολούθως μεγαλύτερη ροπή και περιεχόμενο εξετάζοντας τις αιρετικές, ρητά ανατρεπτικές αντιλήψεις του υψηλού Μεσαίωνα, κορυφούμενες στο υποδειγματικό κεφάλαιο για τον Thomas Müntzer. Οι αναλύσεις αφενός για τους Άγγλους Ισοπεδωτές και Σκαφτιάδες του 17ου αιώνα, όπως και για το ανατρεπτικό περιεχόμενο της σπινοζικής φιλοσοφίας (παράλληλα, για άλλη μια φορά, με τη θεωρία του Vico για την ιστορία), φέρνουν την παράθεση στα πρόθυρα της Γαλλικής

¹⁹ Βλ. υποσημείωση 4.

²⁰ Agnoli, *Subversive Theorie*, ό.π., σ. 21.

Επανάστασης, με τον ιδιαίτερα σημαντικό τονισμό της δημοσιότητας και του Διαφωτισμού. Οι διαλέξεις για την ανατρεπτική θεωρία σταματούν ακριβώς εκεί που αρχίζουν οι διαλέξεις για τον γερμανικό ιδεαλισμό, καθώς από την πορεία της ανατροπής γίνεται πλέον μετάβαση στην ανάπτυξη της επανάστασης – κάτι που για τον Agnoli διαρκεί μέχρι το παρόν. Για τον ενδιαφερόμενο αναγνώστη και την ενδιαφερόμενη αναγνώστρια, η συγκεκριμένη ιστορία της θεωρίας του Agnoli εντάσσεται σαφώς σε αναζητήσεις τύπου Ernst Bloch (ο οποίος αναφέρεται συχνά στις εν λόγω διαλέξεις, χωρίς ο Agnoli να ταυτίζεται με όλες τις απόψεις του), ή ακόμη και Walter Benjamin, καθώς επιδιώκει ρητά να διαβάσει την ιστορία ‘ανάτρηχα’, ενάντια στις δεδομένες δομές και στην εκάστοτε καθεστηκία τάξη. Η ανάπτυξη αυτή – τούτο πρέπει να τονιστεί – επιτελείται από τον Agnoli μέσα από συστηματική μελέτη των εκάστοτε πηγών και με σεβασμό στις προθέσεις και τη θέση του εκάστοτε στοχαστή ή αγωνιστή, σε συνδυασμό παράλληλα με δόσεις ειρωνείας, οι οποίες αφορούν κυρίως αντίστοιχα παραδείγματα στο ιστορικό παρόν. Εξάλλου, πέρα από κάθε επιμέρους θεωρητικό ζήτημα, που απασχολούσε και θα συνεχίσει να απασχολεί τους ειδήμονες, αυτό το τελευταίο – το ιστορικό παρόν – αποτελεί την ρητή αφετηρία του Agnoli για την άρθρωση του κριτικού και ανατρεπτικού λόγου. Προς τούτο, δεν μπορώ εδώ παρά να παραθέσω εκ νέου²¹ διατυπώσεις από την κατακλείδα των εν λόγω διαλέξεων:

«Αυτό που αποτελεί άμεσο καθήκον, είναι μια πολύ σκληρή, κοπιώδης εργασία τυφλοπόντικα: αυτή είναι ό,τι έχει απομείνει σήμερα. Φυσικά, η εργασία του τυφλοπόντικα δεν είναι ιδιαίτερα ικανοποιητική, διότι είναι αναμενόμενο ότι δεν προκύπτει κάποια ορατή επιτυχία. Είναι μια εργασία την οποία αναλαμβάνει κανείς χωρίς να γνωρίζει εάν ποτέ θα οδηγήσει σε αίσιο τέλος, μια εργασία η αξία της οποίας για την ιστορική προοπτική παραμένει αβέβαιη.

Πρέπει κανείς να είναι τυφλοπόντικας ακόμη και όταν έχουν αποσαφρωθεί πολλές αυταπάτες. [...] Οι αυταπάτες έχουν καταστραφεί, η διεθνής κατάσταση είναι αντιφατική – και τότε είναι καλό να κυριαρχεί μια κάποια φρόνηση. Τη μορφή της αυταπάτης μπορεί κανείς να την στρέψει ενάντια στους συντάκτες της. Έρχομαι έτσι στην κατακλείδα, η οποία έχει ως εξής: Ότι ο κομμουνισμός υποτίθεται ότι είναι passé, ότι η κοινωνία των ελεύθερων και ίσων υποτίθεται ότι είναι νεκρή, ότι η φιλελεύθερη δημοκρατία και η γυμνή κεφαλαιοκρατία υποτίθεται ότι έδρεψαν την τελική νίκη στην ιστορία – αυτό είναι η αυταπάτη της αστικής καμπής της χιλιετίας. Με αυτή την έννοια, κλείνω με τον Goethe: Σας αφήνω στην ελπίδα».²²

²¹ Όπως και στη συλλογή *Κείμενα για το κράτος και την πολιτική*, βλ. σημ. 7.

²² *Subversive Theorie*, ό.π. σ. 226-227.